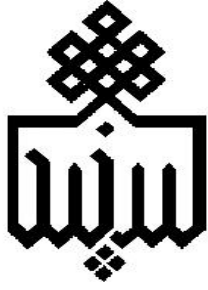

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بیرجند

دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی

گروه آموزشی کتابداری و اطلاع‌رسانی

پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی

بررسی میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیف‌گرهای

نمایه‌سازان در پایگاه «چکیده پایان‌نامه‌های ایران»

استاد راهنما:

دکتر محسن نوکاریزی

استاد مشاور:

دکتر مریم اخوتی

نگارش:

کلثوم دهقانی

تابستان 1389

تقدیم به:

به «عابر آسمان‌ها» که هنگام ظهورش دروازه‌های علوم باز خواهد شد و پرده از اسرار هستی برداشته خواهد شد.

و

پدر و مادر عزیزم

به پاس عاطفه سرشار و گرمای امیدبخش وجودشان

و

همه کسانی که افتخار شاگردی‌شان را داشته‌ام.

قدردانی و سپاس

حمد و سپاس خداوندی را که لطف بیکرانیش را بار دیگر نصیب من نمود تا بتوانم مرحله دیگری از تحصیلم را با موفقیت پشت سر بگذارم.

اکنون که به یاری ایزد پاک نگارش رساله به پایان رسیده است، بر خود لازم می‌دانم از عزیزانی که مرا در اجرای این پژوهش یاری نمودند، سپاسگزاری نمایم.

از زحمات، حمایت‌های علمی و راهنمایی‌های ارزنده **جناب آقای دکتر محسن نوکاریزی**، استاد راهنمای اینجانب کمال تشکر را دارم چرا که در طول دوره تحصیل و هم‌چنین هنگام انجام پایان‌نامه با صبر و آرامش و طمأنینه اینجانب را از راهنمایی‌های خویش برخوردار فرمودند و با مشغله‌کاری فراوان هیچ‌گاه از پاسخ‌گویی دریغ ننموده‌اند. خداوند در تمامی مسؤولیت‌ها و مشغله‌ها یار و یاور ایشان باشد.

از استاد محترم مشاور **سرکار خانم دکتر مریم اخوتی** نیز کمال تشکر را دارم که مرا از نظرات ارزشمند و سازنده خود به عنوان استاد مشاور بهره‌مند ساختند.

از اساتید محترم **جناب آقای دکتر دلیلی** و **آقای دکتر هاشم زاده** که زحمت داوری این پایان‌نامه را بر عهده گرفتند، سپاسگزارم.

از نماینده تحصیلات تکمیلی **جناب آقای جهانگیر** نهایت تشکر را دارم که قبول زحمت فرمودند و در جلسه دفاع حضور یافتند.

از **جناب آقای محمد ایرانشاهی** از پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران که با راهنمایی‌ها و کمک‌های بی‌دریغ‌شان مرا در تدوین این پژوهش یاری کردند بسیار سپاسگزارم.

از اساتید و معلمان محترم خود در طول دوران تحصیل قدردانی می‌نمایم.

از اعضای محترم هیأت علمی دانشگاه بیرجند که در استخراج کلیدواژه‌های چکیده‌ها مرا یاری نمودند صمیمانه تشکر می‌کنم.

از خانواده عزیزم، به ویژه پدر و مادرم کمال تشکر را دارم. تمام موفقیت‌های بنده در طول زندگی مدیون زحمات و از خود گذشتگی‌های این عزیزان بوده است.

از تمامی هم‌کلاسی‌ها و دوستان عزیزم، خصوصاً خانم جهان بی‌بی کریمی میلانلو که مرا در اجرای این پژوهش خصوصاً در جمع‌آوری چکیده‌ها یاری نمودند، نیز صمیمانه تشکر می‌کنم.

امید آن‌که همه این بزرگواران در سایه الطاف الهی موفق و مؤید باشند.

چکیده

پژوهش حاضر به روش تحلیل محتوا، به بررسی میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرهای نمایه‌سازان پرداخته است. هدف پژوهش، بررسی میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده پایان‌نامه‌های مندرج در «پایگاه چکیده پایان‌نامه‌های ایران» با توصیفگرهای اختصاص یافته توسط نمایه‌سازان به این پایان‌نامه‌ها بود. جامعه پژوهش، شامل کلیه رکوردهای موجود در این پایگاه از سال 1368 تا پایان سال 1385 در چهار حوزه موضوعی علوم انسانی، علوم پایه، فنی و مهندسی و کشاورزی بود. از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای استفاده شد. اطلاعات از طریق سیاهه‌وارسی و با نمونه‌ای شامل 400 چکیده (از هر حوزه موضوعی 100 چکیده) جمع‌آوری شد.

نتایج نشان داد که بین تعداد گروه‌های کلیدواژه‌ای چکیده پایان‌نامه‌ها و میزان همخوانی آن‌ها با توصیفگرهای نمایه‌سازان رابطه معناداری وجود داشت. هم‌چنین رابطه معناداری بین تعداد کلیدواژه‌های چکیده و تعداد توصیفگرهای اختصاص یافته توسط نمایه‌سازان وجود داشت. از دیگر یافته‌های پژوهش این بود که تفاوت معناداری بین میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرهای نمایه‌سازان در حوزه‌های موضوعی مختلف وجود داشت. بین میزان همخوانی (کامل و نسبی و کامل و نسبی) کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرهای نمایه‌سازان در دوره‌های زمانی مختلف نیز تفاوت معناداری وجود داشت و به دلایلی چون دقت بیش‌تر پژوهشگران در نگارش چکیده‌ها و بار اطلاعاتی افزون‌تر چکیده‌ها، با گذشت زمان میزان وابستگی به کلیدواژه‌های چکیده افزایش یافته بود.

بین میزان بازیابی با استفاده از کلیدواژه‌های (دارای همخوانی نسبی) چکیده و میزان بازیابی با توصیفگرهای (دارای همخوانی نسبی) نمایه‌سازان تفاوت معناداری وجود داشت. بازیابی بیش‌تر از طریق توصیفگرها در مقایسه با کلیدواژه‌های چکیده، اثر بخشی طرح‌هایی را نشان داد که به منظور افزایش ارتباط بین توصیفگرهای هم‌موضوع در این پایگاه شکل گرفته بود. بین میانگین کلیدواژه‌های چکیده در حوزه‌های مورد بررسی تفاوت معناداری وجود داشت. 51/95 درصد توصیفگرهای نمایه‌سازان را کلیدواژه‌های چکیده تشکیل می‌داد. توصیفگرهای تک‌واژه (با 49/74 درصد) و ترکیب‌واژه (با 50/26 درصد) تقریباً به گونه‌ای مساوی در جامعه توزیع شده بودند. تعداد توصیفگرهای مفرد (93/2 درصد) در مقایسه با توصیفگرهای جمع به کار رفته در پایگاه یاد شده بسیار بیش‌تر بود. به طور کلی، 20/2 درصد انسجام بین نمایه‌سازان و متخصصان موضوعی وجود داشت و میزان انسجام در حوزه علوم انسانی (30/4 درصد) بیش از سایر حوزه‌های مورد بررسی بود. این نتیجه نمایانگر آن بود که در پژوهشگاه برای بهبود نمایه‌سازی مدارک در حوزه‌های موضوعی مختلف باید افزون بر کتابداران از متخصصان موضوعی هر حوزه کمک گرفته شود.

واژه‌های کلیدی: کلیدواژه‌ها، توصیفگرها، پایان‌نامه‌ها، چکیده پایان‌نامه‌های ایران، نمایه‌سازان.

فهرست مندرجات

ب.....	صفحه اهدا
ج.....	صفحه قدردانی
د.....	چکیده فارسی
ه.....	فهرست مندرجات
ز.....	فهرست جدول ها و نمودارها
1.....	فصل 1: مقدمه پژوهش
2.....	مقدمه
3.....	بیان مسأله
6.....	اهمیت و ضرورت مسأله
7.....	اهداف پژوهش
8.....	فرضیه ها و سؤال های پژوهش
8.....	تعاریف عملیاتی
11.....	فصل 2: مبانی نظری و پیشینه پژوهش
12.....	مقدمه
12.....	بخش نخست: مبانی نظری پژوهش
12.....	تاریخچه پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران
15.....	نمایه سازی
17.....	فرایند نمایه سازی
21.....	کنترل واژگان و زبان های نمایه سازی
24.....	ویژگی های زبان های نمایه سازی
26.....	نمایه سازی رایانه ای
27.....	تاریخچه چکیده و چکیده نویسی
29.....	چکیده و موارد استفاده آن
29.....	طول چکیده
31.....	انواع چکیده
34.....	ویژگی های چکیده
35.....	محتوای چکیده
36.....	بخش دوم: پیشینه عملی پژوهش
	انطباق کلیدواژه های عناوین و کلیدواژه های نویسندگان
37.....	با توصیفگرهای اختصاص یافته

43.....	میزان انطباق چکیده با استانداردها.....
45.....	سایر موضوعات.....
47.....	استنتاج از پیشینه.....
48.....	فصل 3: روش‌شناسی پژوهش.....
49.....	مقدمه.....
49.....	نوع و روش پژوهش.....
50.....	جامعه و نمونه آماری.....
51.....	ابزار و روش‌های گردآوری داده‌ها.....
52.....	روایی و پایایی ابزار گردآوری.....
52.....	روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها.....
52.....	محدودیت‌ها پژوهش.....
53.....	فصل 4: یافته‌های پژوهش.....
54.....	مقدمه.....
54.....	تحلیل داده‌ها.....
71.....	جمع‌بندی یافته‌ها.....
73.....	فصل 5: نتیجه‌گیری و پیشنهادهای پژوهش.....
74.....	مقدمه.....
74.....	خلاصه پژوهش.....
76.....	بحث و بررسی.....
84.....	نتیجه‌گیری کلی.....
86.....	پیشنهاد‌های پژوهش.....
88.....	فهرست منابع.....
96.....	پیوست‌ها.....
97.....	پیوست 1.....
98.....	پیوست 2.....
100.....	چکیده انگلیسی.....
101.....	صفحه عنوان به انگلیسی.....

فهرست جدول‌ها و نمودارها

- جدول 4-1. توزیع فراوانی تعداد کلیدواژه‌ها و همخوانی‌ها (کامل و نسبی) به 55
- جدول 4-2. توزیع فراوانی و آزمون رابطه معناداری بین تعداد گروه‌های 56
- جدول 4-3. توزیع فراوانی و آزمون رابطه معناداری بین تعداد کلیدواژه‌های 56
- جدول 4-4. میانگین رتبه‌ها در حوزه‌های مختلف موضوعی 57
- جدول 4-5. آزمون معناداری تفاوت بین همخوانی کلیدواژه‌های 58
- جدول 4-6. توزیع فراوانی و آزمون معناداری تفاوت بین میانگین‌های کلیدواژه‌های 59
- جدول 4-7. نتایج آزمون تعقیبی دانکن ($\alpha=0/05$) 59
- جدول 4-8. توزیع فراوانی پایان‌نامه‌ها بر حسب سال نگارش، به تفکیک حوزه موضوعی 60
- جدول 4-9. توزیع فراوانی تفاوت بین میانگین کلیدواژه‌ها با توصیفگرها در دوره‌های 61
- جدول 4-10. نتایج آزمون معناداری تفاوت بین میانگین کلیدواژه‌ها 62
- جدول 4-11. نتایج آزمون تعقیبی دانکن ($\alpha=0/05$) 64
- جدول 4-12. میانگین رتبه‌ها در دوره‌های زمانی مختلف 64
- جدول 4-13. آزمون معناداری تفاوت بین همخوانی (کامل و نسبی) کلیدواژه‌های 64
- جدول 4-14. تعداد رکوردهای دارای موارد همخوانی نسبی 65
- جدول 4-15. توزیع فراوانی و آزمون تفاوت معناداری بین میانگین نمرات میزان بازیابی 66
- جدول 4-16. تعداد رکوردهای دارای موارد همخوانی کامل 66
- جدول 4-17. میزان بازیابی با کلیدواژه‌های دارای همخوانی کامل با توصیفگرها 66
- جدول 4-18. وضعیت همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرهای 67
- جدول 4-19. نسبت توصیفگرهای تک‌واژه به توصیفگرهای ترکیب‌واژه 68
- جدول 4-20. نسبت توصیفگرهای مفرد به توصیفگرهای جمع 69
- جدول 4-21. نسبت کلیدواژه‌های مفرد به کلیدواژه‌های جمع 70
- جدول 4-22. میزان انسجام بین نمایه‌سازان و متخصصان موضوعی 71
- نمودار 4-1. بررسی رابطه بین گروه‌های کلیدواژه‌ای و میزان همخوانی 55
- نمودار 4-2. بررسی میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرهای نمایه‌سازان 63

فصل 1

طرح پژوهش

مقدمه

پس از جنگ جهانی دوم با اشباع کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی از گزارش‌های علمی و فنی، روش مطلوبی برای دستیابی به اطلاعات دقیق به منظور رفع نیازهای اطلاعاتی پژوهشگران وجود نداشت. افزایش ناگهانی اطلاعات همراه با کاهش زمان مجاز برای پردازش اطلاعات و اشاعه آن گرایش به سمت منابع غیرکتابی نظیر مقالات نشریات و کنفرانس‌ها، پایان‌نامه‌ها و مانند آن را به وجود آورد.

هر چند تولید روزافزون اطلاعات و افزایش انتشارات در اشاعه آن‌ها بین افراد جامعه تأثیر دارد، ولی موجب بروز مشکلاتی در دستیابی به منابع مورد نیاز می‌شود. بنابراین لازم است این انتشارات به صورت مناسبی سازماندهی شوند تا بتوانند به نحو مطلوب و مؤثر مورد بهره‌برداری قرار گیرند (معین فر، 1375). به همین سبب خدمات نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی جهت مقابله با اضافه بار اطلاعاتی¹ و انتشارات علمی، فنی و پزشکی پدید آمد. هدف این خدمات این بود که دانشمندان بدون بررسی کامل هر نشریه، در جریان اطلاعات موضوعی روز قرار گیرند (لارج، تد و هارتلی²، 1382)

هرچند پیشینه نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی به هزاران سال پیش و دوران باستان باز می‌گردد، اما شیوه‌های نوین آن در سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم که حجم انتشارات تا حد چشمگیری افزایش یافت و پدیده «انفجار اطلاعات» یا «انتشار اطلاعات» را به وجود آورد، رواج یافت. مارک و ترالو³ (2003) بر این عقیده‌اند که خدمات نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی امروزی در قرن 19 زمانی که انتشار نشریات ادواری و نیاز به دسترسی به اطلاعات با ارزش این نشریات افزایش یافت، به وجود آمدند.

نمایه‌ها و چکیده‌ها مهم‌ترین حلقه‌های زنجیره ارتباط بین تولیدکننده و مصرف‌کننده اطلاعات هستند. این‌ها ابزارهای مهم تجزیه و تحلیل مدارک‌اند که امکان دسترسی به منابع اطلاعاتی عظیم و فزاینده را فراهم می‌کنند (داورپناه، 1385)؛ با استفاده از این دو ابزار می‌توان محل منابع را به دقت تعیین نمود. هم‌چنین آن‌ها برای بازنمود منابع منتشر شده در قالبی مناسب برای ورود به

1 . Information overload

2 . Large, Tedd & Hartly

3. Mark & Tarullo

نوعی پایگاه به کار می‌روند. این پایگاه بازنمودی ممکن است در قالب چاپی، الکترونیکی و یا در قالبی برگه‌ای (مانند برگه‌دان کتابخانه سنتی) باشد (لنکستر¹، 1382؛ پریک²، 2000).

بیان مسأله

امروزه از کتاب به عنوان تنها رسانه ثبت و انتقال اطلاعات نمی‌توان نام برد. معمولاً آثار پژوهشگران پیش از آن که به صورت کتاب در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد، در نسخه‌های محدود به شکل مقاله در نشریات، یا به شکل پایان‌نامه، انتشارات دولتی و مانند آن منتشر می‌شود. این منابع که می‌توان از آن‌ها به عنوان مواد مکتوب غیرکتابی نام برد، چه از نظر محتوای اطلاعاتی و چه از نظر سهولت انتقال اطلاعات و قابلیت دسترسی، اهمیت بسیار زیادی دارند. یکی از منابع اطلاعاتی غیرکتابی با ارزش پایان‌نامه‌ها هستند. همه ساله مقدار زیادی از امکانات مالی دولت، بخش قابل توجهی از نیرو و وقت اعضای هیأت علمی دانشگاه‌ها صرف تهیه آن‌ها می‌شود (دیانی، 1378).

پایان‌نامه حاصل یک مطالعه منظم و اصولی درباره یک مسأله مهم است که به وضوح مشکلی را مشخص می‌کند، فرضیه‌های معتبر را مطرح می‌سازد، به منابع اطلاعات اشاره می‌کند، اطلاعات به دست آمده را تحلیل می‌کند و در نهایت به نتیجه و توصیه‌هایی دست می‌یابد. بنابراین پایان‌نامه به عنوان منبع علمی از سه جهت اهمیت دارد: 1) به عنوان منبع اطلاعاتی مورد نیاز پژوهش؛ 2) به منظور ارائه نتایج فعالیت‌های علمی و پژوهشی؛ و 3) برای جلوگیری از دوباره‌کاری (اکرمی، 1371).

پژوهش‌های انجام شده تاکنون بیانگر این واقعیت است که تعداد بسیار اندکی از پایان‌نامه‌های دوره‌های تحصیلات تکمیلی به شکل مقاله در مجلات علمی منتشر شده است. به عنوان مثال تا پایان سال 1377 از بین 3896 پایان‌نامه تحصیلات تکمیلی نگاشته شده در رشته‌های کتابداری، روانشناسی و علوم تربیتی بعد از انقلاب اسلامی تنها محتوای 109 پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد و محتوای 4 پایان‌نامه دوره دکتری (9/2 درصد) در قالب مقاله در مجلات تخصصی مربوط چاپ شده است (سالاری، 1378).

استفاده از متن پایان‌نامه‌ها که در مقالات یا پایان‌نامه‌های دیگر به صورت استناد مشخص می‌شود، نیز نسبتاً اندک است. به عنوان مثال حری (1375) با بررسی استنادهای 86 پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد اطلاع‌رسانی پزشکی تولید شده در دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی پزشکی دریافت که در مجموع 1032 استناد در آن‌ها وجود داشت. 726 مورد از این استنادها انگلیسی و 306 مورد فارسی بود. از بین 306 استناد فارسی، 153 مورد به پایان‌نامه‌ها و از میان 726 استناد انگلیسی، فقط 6 مورد به پایان‌نامه‌ها اختصاص یافته بود. کمیت و کیفیت استفاده از پایان‌نامه‌ها چه به صورت مقاله مستخرج و چه به صورت استناد به پایان‌نامه در نوشته‌های علوم ابهام بیش‌تری

1 . Lancaster

2 . Parik

دارد. این ابهام یا از نبود پژوهش در این حوزه و یا از نبود تفکیک بین منابع مورد استناد در این نوشته‌ها سرچشمه می‌گیرد. به عنوان مثال عصاره (1365) با بررسی وضع استناد در مجلات فارسی دانشکده‌های پزشکی دانشگاه‌های تهران، شهید بهشتی و مشهد دریافت که تنها 3/53 درصد از کل استنادهای مجلات پزشکی فارسی این دانشکده‌ها در سال‌های 1354-1365، به کتاب، پایان‌نامه و گزارش پژوهش اختصاص داشته است.

هرگاه محتوای پایان‌نامه‌ها در خود آن‌ها محبوس بماند و به صورت مقاله یا کتاب چاپ نشود و در دسترس عموم قرار نگیرد عواقب زیر را در بر خواهد داشت:

- 1) عملاً دسترسی عموم به دانش موجود در آن‌ها وجود ندارد.
- 2) ممکن است پایان‌نامه‌های مشابه بارها و بارها در واحدهای آموزشی دیگر نوشته شود و زمان و هزینه قابل توجهی برای کارهای تکراری به هدر رود.
- 3) مهم‌تر از همه این که محبوس ماندن محتوای پایان‌نامه‌ها در قالب اولیه و در مکان ارائه خود، دسترسی به هدف اصلی ترویج دوره‌های تحصیلات تکمیلی، یعنی تولید دانش داخلی در دسترس همه را غیرممکن می‌سازد و همین امر می‌تواند دلیلی بر عدم استفاده از پایان‌نامه‌ها در پژوهش‌های دیگر باشد (دیانی، 1378).

مشکلات اخیر با راه‌اندازی پایگاه اطلاعاتی پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی تا اندازه‌ای قابل حل و کنترل است. از فعالیت‌های صورت گرفته در ایران می‌توان به تهیه «پایگاه اطلاعاتی چکیده پایان‌نامه‌های ایران» توسط پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران¹ اشاره کرد. این پژوهشگاه یکی از بزرگ‌ترین مراکز اطلاع‌رسانی در سطح ملی است که از سال 1347 اقدام به گردآوری، سازماندهی و اشاعه اطلاعات نموده و از سال 1368 با انتقال اطلاعات سازماندهی شده به نظام‌های رایانه‌ای، آخرین دستاوردهای پژوهشگران ایرانی را در قالب پایگاه‌های اطلاعاتی در اختیار علاقه‌مندان قرار داده است. این پایگاه‌ها که در بردارنده اطلاعات کتابشناختی مدارک هستند، در محیط نرم‌افزار سی‌دی‌اس/آی‌اس‌آی‌اس² طراحی و پیاده‌سازی شده‌اند، و نه تنها در پایگاه محلی مرکز، بلکه از طریق شبکه اطلاع‌رسانی صبا در دسترس هستند. تعدادی از این پایگاه‌ها عبارت‌اند از: پایگاه اطلاعاتی چکیده پایان‌نامه‌های ایران (دکتری و کارشناسی ارشد)، پایگاه اطلاعاتی پایان‌نامه‌های فارغ‌التحصیلان خارج از کشور، پایگاه اطلاعاتی همایش‌ها، پایگاه اطلاعاتی مقاله‌های علمی و فنی، پایگاه اطلاعاتی طرح‌های پژوهشی، پایگاه اطلاعاتی گزارش‌های دولتی ایران، پایگاه اطلاعاتی دریای خزر و مانند آن.

«پایگاه چکیده پایان‌نامه‌های ایران» مجموعه‌ای غنی از اطلاعات پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی داخل کشور را در بر می‌گیرد، این پایگاه در سال 1350 راه‌اندازی شد. طی دوره زمانی 1350-1357 پایان‌نامه‌های دوره‌های کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری را شامل می‌شد،

1. از تابستان 1388 پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران به پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران تغییر نام یافت.

از سال 1357 پایان‌نامه‌های دوره کارشناسی از پوشش این پایگاه خارج گردید، ولی پایان‌نامه‌های موجود که در شش حوزه علوم انسانی، علوم پایه، علوم پزشکی، فنی و مهندسی، کشاورزی و هنر طبقه‌بندی می‌شدند، هم‌چنان در مجموعه حفظ شد.

از سال 1368 چکیده به عناصر اطلاعاتی هر رکورد اضافه شد. در سال 1370 اطلاعات کاربرگ‌های پایان‌نامه‌های سال 1368 به بعد، به نظام رایانه‌ای منتقل شد و اساس شکل‌گیری پایگاه اطلاعات الکترونیکی پایان‌نامه‌ها قرار گرفت. در بهار 1372 اطلاعات موجود در این پایگاه در قالب «فصلنامه چکیده پایان‌نامه‌های ایران (دکتری و کارشناسی ارشد)» منتشر شد. افزون بر این، از سال 1378 امکان جست‌وجو و دسترسی به اطلاعات موجود در این پایگاه از طریق وب‌سایت پژوهشگاه¹ فراهم شده است.

با توجه به اهمیت محتوای اطلاعاتی این مدارک، اطلاع از وجود این مدارک و امکان دستیابی سریع و مستمر به محتوای اطلاعاتی آن‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است. این مهم جز از طریق سازماندهی و پردازش اطلاعات پایان‌نامه‌ها در قالب پایگاه اطلاعاتی میسر نبود. در همین راستا پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران بر آن شد، تا این مدارک را در قلمرو فعالیت نمایه‌سازی قرار دهد و با استفاده از امکانات موجود محتوای اطلاعاتی آن‌ها را سازماندهی نماید. نخست سازماندهی مدارک در این پایگاه به شیوه دستی انجام می‌گرفت که طی آن اطلاعات کتابشناختی بر روی کاربرگه درج و سپس بر روی کارت‌های ویژه بایگانی می‌شد. از سال 1354 با به کارگیری دستگاه سلکتور، بایگانی اطلاعات پایان‌نامه‌ها به شیوه نیمه‌ماشینی ادامه یافت (معمارطلوعی، 1381).

نمایه‌سازان این پایگاه پس از دریافت پایان‌نامه، در قالب فرم‌های خاصی اطلاعات مربوط به فیلدهای مربوط به فرم‌ها را کامل می‌کنند. این اطلاعات شامل مقولات ذیل است: شماره مدرک، نام و نام خانوادگی، عنوان پایان‌نامه، استاد راهنما، درجه، رشته، محل تحصیل، تاریخ نگارش، نام دانشگاه، نام دانشکده، زبان نگارش، توصیفگر فارسی، توصیفگر انگلیسی. منابع اصلی انتخاب توصیفگرها عبارت‌اند از: عنوان، چکیده پایان‌نامه‌ها، فهرست مندرجات، فرهنگ‌های موضوعی دو زبانه انگلیسی-فارسی و چند اصطلاحنامه² دیگر. نمایه‌سازی پایان‌نامه‌ها به شیوه هم‌مارا و با استفاده از زبان ترکیبی (کنترل شده و طبیعی) توأم انجام می‌شود. بیش‌تر پایان‌نامه‌های سال 1368 به بعد، دارای چکیده مؤلف است، اما مدارک فاقد این نوع چکیده، چکیده‌نویسی می‌شود (معمار طلوعی، 1381).

از آن‌جا که این پایگاه اطلاعاتی مراحل آغازین تکوین را می‌گذراند و زبان نمایه‌سازی در این پایگاه زبان ترکیبی (طبیعی و کنترل شده) است. میزان بهره‌گیری از زبان طبیعی در نمایه‌سازی منابع موجود، در این پایگاه مشخص نیست، به گونه‌ای که وجود مشکل در این زمینه ممکن است مانع ایفای رسالت اصلی این پایگاه، یعنی ارائه بهترین خدمات به بهره‌گیران، شود. دستیابی به

1 . <http://database.irandoc.ac.ir>

2 . Thesaurus Spines, Eric & Thesaurus of Engineering and Scientific terms

میزان بهره‌گیری نمایه‌سازان از زبان طبیعی در نمایه‌سازی منابع موجود، از طریق بازخوردهای حاصل از تحلیل محتوا و بررسی نحوه نمایه‌سازی در این پایگاه میسر خواهد شد.

تاکنون پژوهش‌های گوناگونی توسط متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی در زمینه نقش و اهمیت عنوان مدارک در فعالیت‌های سازماندهی و اشاعه اطلاعات انجام شده است (داورپناه، 1375؛ بزرگی، 1377؛ انصاری، 1379؛ ایرانشاهی، 1382 و مانند آن). اما پژوهشی در زمینه نقش و اهمیت چکیده مدارک در فعالیت‌های سازماندهی و اشاعه اطلاعات صورت نگرفته است.

پس از بررسی‌های اولیه مشخص شد که چکیده و عناصر مطرح در آن در فعالیت نمایه‌سازی از اهمیت خاصی برخوردار هستند. چکیده ممکن است مشکل وقت و انرژی را در مطالعه اطلاعات تولید شده کاهش دهد، هم‌چنین عامل اصلی انتخاب منابع و تعیین‌کننده نیاز یا بی‌نیازی بهره‌گیران به مطالعه متن اصلی و بهره‌وری از نتایج مطرح شده در آن باشد. چکیده شامل اصطلاحاتی، موسوم به اصطلاحات نمایه‌ای است که به موضوع مدرک وابسته است. از این رو، چکیده اغلب جزء جدایی‌ناپذیر پیشینه کتابشناختی در نظام نمایه‌سازی است که امکان جست‌وجو، اشاعه و بازیابی اطلاعات را در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی افزایش می‌دهد.

با وجود این، مشخص نیست که نمایه‌سازان این پایگاه اطلاعاتی در نمایه‌سازی منابع موجود، تا چه اندازه از کلیدواژه‌های چکیده در نمایه‌سازی بهره می‌گیرند؟ آیا بین میزان بهره‌گیری از کلیدواژه‌های چکیده در حوزه‌های موضوعی مختلف و سال‌های مختلف تفاوتی وجود دارد؟ آیا بین میزان بازیابی با استفاده از کلیدواژه‌های چکیده و با استفاده از توصیفگرها تفاوتی وجود دارد؟ و سؤالاتی از این قبیل مطرح است. پژوهش حاضر با هدف پاسخ‌گویی به سؤالات مطرح شده به بررسی میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده پایان‌نامه‌ها با توصیفگرهای نمایه‌سازان در پایگاه چکیده پایان‌نامه‌های ایران می‌پردازد.

در صورتی که میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرها زیاد باشد، می‌تواند مورد استفاده بهره‌گیران، دانشجویان تحصیلات تکمیلی و نمایه‌سازان قرار گیرد، و با اتکا به چکیده پایان‌نامه‌ها تا حد زیادی ذخیره و بازیابی مطلوب اطلاعات امکان‌پذیر شود و نمایه‌سازی بر اساس کلیدواژه‌های چکیده، ساده، سریع و ارزان قیمت صورت پذیرد.

اهمیت و ضرورت مسأله

همه ساله مقدار زیادی از امکانات مالی دولت و بخش قابل توجهی از نیرو و وقت اعضای هیأت علمی دانشگاه‌های ایران، برای هدایت و راهنمایی دانشجویان تحصیلات تکمیلی صرف می‌شود با این هدف که دانشجویان با تلاش خود از عهده پژوهشی قابل قبول برآیند و حاصل پژوهش آن‌ها پاسخی برای یک یا بخشی از یک مسأله علمی یا اجتماعی ایران باشد. اما در عمل، پایان‌نامه‌های دانشگاهی در میان منابع گوناگون اطلاعاتی پیوسته غریب مانده‌اند، غالباً وجودشان مورد توجه قرار نگرفته و استفاده از آن‌ها به طور اتفاقی صورت می‌گیرد. مجراهای راهنما— نظیر کتابشناسی—

ها — نیز آن‌ها را کم‌تر مورد عنایت قرار می‌دهند؛ مهم‌تر آن‌که گاه همین عزلت و غربت این مدارک سبب سوء استفاده از آن‌ها می‌شود (حری، 1372)؛ با وجود این بی‌توجهی‌ها، نباید از ماهیت پژوهشی و بکر بودن مسأله پژوهش در این منابع اطلاعاتی با ارزش غافل بود. لذا، باید وجود آن‌ها را به اطلاع همگان رساند و باب استفاده از آن‌ها را بر مخاطبان بیش‌تری گشود.

ضرورت اطلاع از وجود این مدارک و امکان دستیابی سریع و مستمر به محتوای اطلاعاتی این منابع، باعث شده است در کشور ما نیز ایجاد و گسترش پایگاه‌های عرضه‌کننده و سازماندهی آن‌ها مورد توجه قرار گیرد. از مهم‌ترین پایگاه‌های عرضه‌کننده آن‌ها می‌توان به پایگاه «چکیده پایان-نامه‌های ایران» در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران اشاره کرد، نمایه‌سازی به زبان ترکیبی (طبیعی و کنترل‌شده) نیز از شیوه‌های سازماندهی و دسترس‌پذیری این منابع است. اگر بتوان قبل از رواج بیش‌تر استفاده از این پایگاه اطلاعاتی و قبل از آن‌که هر یک از نمایه‌سازان شیوه مجزایی را برای نمایه‌سازی این منابع برگزینند، نحوه نمایه‌سازی و میزان استفاده از زبان طبیعی (کلیدواژه-های چکیده) در این پایگاه را مشخص کرد، گامی بسیار ارزنده به جلو خواهد بود.

نتایج این پژوهش مورد استفاده نمایه‌سازان، دانشجویان و بهره‌گیران قرار خواهد گرفت. هم-چنین مبین این خواهد بود که برای نمایه‌سازی رایانه‌ای (بیش‌تر نمایه‌سازی به کمک رایانه) پایان-نامه‌ها — که عمدتاً با استفاده از کلیدواژه‌های عنوان و چکیده صورت می‌گیرد و در مقایسه با نمایه‌سازی کنترل‌شده از هزینه کم‌تر و سرعت بیش‌تری برخوردار است — تا چه اندازه می‌توان به کلیدواژه‌های چکیده متکی بود.

اهداف پژوهش

هدف اصلی پژوهش حاضر تعیین میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده پایان‌نامه‌ها با توصیفگرهای نمایه‌سازان در پایگاه چکیده پایان‌نامه‌های ایران است. در همین راستا و برای رسیدن به این هدف اصلی، اهداف جزئی زیر مورد توجه قرار گرفت:

- تعیین میزان همخوانی بین گروه‌های کلیدواژه‌ای چکیده و توصیفگرهای نمایه‌سازان
- تعیین تأثیر افزایش کلیدواژه‌های چکیده بر میزان همخوانی آن‌ها با توصیفگرها
- تعیین میزان همخوانی بین کلیدواژه‌های چکیده و توصیفگرهای نمایه‌سازان در حوزه‌های موضوعی مختلف
- تعیین میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرهای نمایه‌سازان در سال‌های مختلف
- تعیین میزان بازیابی با استفاده از کلیدواژه‌های چکیده و میزان بازیابی با استفاده از توصیفگرهای نمایه‌سازان در پایگاه اطلاعاتی
- تعیین نظام دستوری توصیفگرها
- تعیین میزان انسجام بین نمایه‌سازان و متخصصان موضوعی

فرصیه‌های پژوهش

1. بین تعداد گروه‌های کلیدواژه‌ای چکیده پایان‌نامه‌ها و میزان همخوانی آن‌ها با توصیفگرهای نمایه‌سازان رابطه معنادار وجود دارد.
2. بین تعداد کلیدواژه‌های چکیده پایان‌نامه‌ها و تعداد توصیفگرهای اختصاص یافته رابطه معنادار وجود دارد.
3. بین همخوانی کلیدواژه‌های مستخرج از چکیده و توصیفگرهای نمایه‌سازان در حوزه‌های موضوعی مختلف تفاوت معنادار وجود دارد.
4. بین حد متوسط (میانگین) تعداد کلیدواژه‌های چکیده پایان‌نامه‌های حوزه‌های موضوعی مختلف تفاوت معنادار وجود دارد.
5. بین میزان همخوانی کلیدواژه‌های چکیده با توصیفگرهای نمایه‌سازان در دوره‌های زمانی مختلف تفاوت معنادار وجود دارد.
6. بین میزان بازیابی با استفاده از کلیدواژه‌های چکیده و میزان بازیابی با توصیفگرهای نمایه‌سازان تفاوت معنادار وجود دارد.

سوالات پژوهش

1. چند درصد توصیفگرها از کلیدواژه‌های چکیده گزینش شده‌اند؟
2. از نظر نظام دستوری، توصیفگرها چگونه هستند؟
3. چه میزان انسجام بین نمایه‌سازان و متخصصان موضوعی وجود دارد؟

تعاریف عملیاتی

کلیدواژه¹

در پژوهش حاضر تمام کلمات و عبارتهای دارای بار معنایی در چکیده پایان‌نامه‌ها، که توسط متخصصان موضوعی استخراج شده است به عنوان کلیدواژه در نظر گرفته شده است.

توصیفگر²

در این پژوهش منظور از توصیفگر، واژه‌های انتخاب شده توسط نمایه‌سازان پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران است، که از آن‌ها برای وصف محتوی، یا موضوع پایان‌نامه‌ها در نمایه‌سازی استفاده شده است. نمایه‌سازان این مرکز توصیفگرها را از عنوان، چکیده، متن پایان‌نامه‌ها یا منابعی چون اصطلاحنامه‌ها، واژه‌نامه‌ها یا فرهنگ‌های تخصصی گزینش می‌کنند.

1 . Keyword
2 . Descriptor

حوزه¹

حوزه یا رده بزرگ‌ترین جزء از رده‌بندی دانش بشری است که مجموعه‌ای از رشته‌های تخصصی نزدیک به هم را می‌پوشاند، مثلاً حوزه علوم پایه، حوزه پزشکی و حوزه هنر که هر یک از آن‌ها، ده‌ها یا صدها رشته تخصصی نزدیک به هم را در بر می‌گیرد (محمدی‌فر، 1380). در پژوهش حاضر نیز این تعریف مدنظر بوده است. چکیده پایان‌نامه‌ها در چهار حوزه علوم انسانی، علوم پایه، فنی و مهندسی و کشاورزی بررسی شده است. لازم به تذکار است این حوزه‌ها براساس طبقه‌بندی اعمال شده در پایگاه و نشریه «چکیده پایان‌نامه‌های ایران» انتخاب شده است. در پایگاه یاد شده کلیه پایان‌نامه‌ها در شش طبقه علوم انسانی، علوم پایه، کشاورزی، مهندسی، علوم پزشکی و هنر دسته‌بندی شده‌اند.

رشته²

رشته یک دانش تخصصی است که جزئی از یک حوزه محسوب می‌شود. مثلاً رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی (محمدی‌فر، 1380). در این پژوهش نیز همین تعریف مدنظر بوده است و چکیده‌های (پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد) رشته‌های تحصیلی موجود در دانشگاه بیرجند مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

انطباق یا همخوانی³

در این پژوهش منظور هر یک از انواع انطباق یا همخوانی است که به شرح ذیل می‌باشد.

همخوانی کامل⁴: به این معنی که کلیدواژه چکیده پایان‌نامه، دقیقاً به همان صورت به عنوان توصیفگر استفاده شده باشد. مثلاً کلیدواژه «حق مؤلف» که در چکیده به کار رفته است، دقیقاً به همین شکل نیز (حق مؤلف) به عنوان توصیفگر گزینش شده باشد.

همخوانی نسبی⁵: بدین معنی که توصیفگر با کلیدواژه چکیده دارای اختلاف جزئی است. مانند اختلاف مفرد و جمع (پایگاه‌های اطلاعاتی به عنوان کلیدواژه و پایگاه اطلاعاتی به عنوان توصیفگر)، اختلاف صورت‌های مختلف املایی (طهران به عنوان کلیدواژه و تهران به عنوان توصیفگر)، اختلاف عبارات اسمی یا مصدری (نفی به عنوان کلیدواژه و نفت به عنوان توصیفگر) و اختلاف شکل مقلوب اسامی (محمدتقی بهار به عنوان کلیدواژه و بهار، محمدتقی به عنوان توصیفگر). هم‌چنین گستره‌ای از یک یا چند کلیدواژه پیشنهادی توسط متخصصان، که یک یا چند توصیفگر ارائه شده را به ذهن متبادر می‌سازد به عنوان همخوانی نسبی در نظر گرفته شده است.

1 . Class/Field

2 . Discipline

3 . Matching

4 . Overlap

5 . Relative Matching

عدم همخوانی: بدین معنی که کلیدواژه‌های چکیده هیچ‌گونه همخوانی با توصیفگرهای اختصاص یافته توسط نمایه‌سازان نداشته باشند.

نظام دستوری

در این پژوهش نظام دستوری توصیفگرها با توجه به مواردی چون تک‌واژه‌ها، ترکیب‌واژه، مفرد و جمع بودن بررسی شده است.

تک‌واژه¹

تک‌واژه ساده‌ترین واژه واحد، مفرد و بسیطی است که یک مفهوم را القا می‌کند (سطانی، 1379، ص 102) در این پژوهش همین تعریف مد نظر بوده است.

واژه‌های ترکیبی²

واژه ترکیب یا مرکب، کلمه‌ای است که حداقل از دو کلمه بسیط تشکیل می‌شود (محمدی‌فر، 1381، ص 252) در این پژوهش همین تعریف مد نظر بوده است.

بازیابی³

در این پژوهش منظور از بازیابی تعداد پایان‌نامه‌هایی است که به واسطه جست‌وجو از طریق کلیدواژه‌های چکیده یا توصیفگرها و در پاسخ به جست‌وجوی موضوعی خاص در پایگاه «چکیده پایان‌نامه‌های ایران» بازیابی شده‌اند.

متخصصان موضوعی

اعضای هیأت علمی که در رشته‌های مختلف موضوعی دانشگاه بیرجند تدریس می‌کردند. لازم به تذکار است که در همه رشته‌های تحصیلی برای استخراج کلیدواژه‌ها، از اعضای هیأت علمی دارای مقطع دکتری کمک گرفته شد به جزء رشته‌هایی مانند کتابداری و اطلاع‌رسانی که در آن تعداد اعضای هیأت علمی دارای مقطع دکتری اندک بود.

انسجام

انسجام به این معنا است که دو یا چند نمایه‌ساز، در انتخاب اصطلاح نمایه‌ای خاصی، با یکدیگر هم‌عقیده باشند (لنکستر، 1382). در این پژوهش نیز همین تعریف مد نظر بوده است.

1 . Uniterm

2 . Compound Word

3 . retrieval

فصل 2

مبانی نظری

و

پیشینه پژوهش

مقدمه

هدف از تهیه این فصل آشنایی با مباحث نظری و پیشینه عملی موجود در حوزه پژوهش در سطح جهان است. لذا، در این فصل به دو مبحث نظری و پیشینه پژوهش پرداخته خواهد شد. در بخش نخست، مبانی نظری و اصول کلی پیرامون نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی مطرح می‌شود. در بخش پیشینه عملی، پژوهش‌های مرتبط با موضوع مورد توجه این پژوهش و حوزه‌های وابسته مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

بخش نخست: مبانی نظری پژوهش

هدف از طرح این بخش آشنایی با پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران، معرفی و توضیح مسائل نظری مورد بحث درباره تاریخچه آن و حوزه نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی است. در این بخش سعی شده است پس از معرفی پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران، مقدمه‌ای مختصر پیرامون نمایه‌سازی بیان شود و سپس به طرح مباحث عمده پژوهش یعنی فرایند نمایه‌سازی، زبان‌های نمایه‌سازی، نمایه‌سازی ماشینی، تاریخچه چکیده‌نویسی، موارد استفاده چکیده و انواع چکیده‌ها پرداخته شود.

تاریخچه پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران

پیشنهاد ایجاد یک مرکز ملی مدارک در ایران نخست از سوی دبیر سازمان پیمان مرکزی «سنتو»¹، مروین اسمیت²، مطرح شد. در پاییز 1346 (دسامبر 1967) جان هاروی³ بورسیه فولبرایت⁴ در دانشگاه تهران براساس درخواست مروین اسمیت طراحی جهت ایجاد «مرکز اسناد ایران» و «مرکز آماده‌سازی کتاب تهران» به مجید رهنما، وزیر وقت علوم و آموزش عالی ارائه کرد.

1 . CENTO: Central Treaty organization

2 . Mervin Smith

3 . John Harvey

4 . Fullbright scholar